

E.P. Sanders, *Il giudaismo. Fede e prassi (63 a.C.-66 d.C.)*, red. P. Capelli, seria: *Scienze delle Religioni*, red. G. Filoramo, C. Prandi, Morcelliana, Brescia 1999, ss. 764

W przeciągu kilku ostatnich lat zainteresowanie judaistycznym dziedzictwem chrześcijaństwa stale rośnie. Związane jest to nie tylko z rozwojem dialogu chrześcijańsko-żydowskiego, ale także coraz większą świadomością wśród wyznawców Chrystusa korzeni chrześcijaństwa, które sięgają judaizmu. Powstają więc liczne publikacje traktujące o wzajemnych relacjach tych dwóch religii monoteistycznych, organizowane są sympozja i konferencje poświęcone tej tematyce, pojawiają się dokumenty Kościoła dotyczące relacji: judaizm – chrześcijaństwo. Warto wspomnieć choćby ostatni dokument Papieskiej Komisji Biblijnej *Naród żydowski i jego Święte Pisma w Biblii chrześcijańskiej*, XL Sympozjum Biblistów Polskich, które odbyło się w Lublinie (18-20 września 2002 r.) dotyczącej tej tematyki czy ukazujące się prace biblistów o wpływie judaizmu na kształtowanie się chrześcijaństwa (np. E.P. Sanders, *Jesus and Judaism*, Philadelphia 1985; tenże, *Jewish Law from Jesus to the Mishnah*, London – Philadelphia 1990; G. Vermes, *Jesus and the World of Judaism*, Philadelphia 1983; tenże, *The Religion of Jesus the Jew*, Minneapolis 1993; I.M. Zeitlin, *Jesus and the Judaism of His Time*, Cambridge 1988).

Niezwykle cenna na tym polu okazuje się obszerna (764 stron) praca Eda Parisha Sandersa, *Il giudaismo. Fede e prassi (63 a.C.-66 d.C.)*, wydana nakładem wydawnictwa Morcelliana (Brescia 1999), dzięki staraniu Pietro Capelli, w ramach serii *Scienze delle Religioni* (red. G. Filoramo i C. Prandi). Angielskie wydanie książki ukazało się kilka lat wcześniej pod tytułem *Judaism. Practice and Belief. 63 BCE – 66 CE* (London – Philadelphia 1992). Już we wstępie autor wyznaje, że od wielu lat planował napisanie książki traktującej o judaizmie okresu rzymskiego, patrząc nań nie z punktu widzenia władzy politycznej czy przywódców religijnych Izraela, lecz oczyma zwykłego wyznawcy Jahwe. Jeszcze do niedawna sądzono, że judaizm faryzejski (zwany później rabinicznym) stanowi jedyny model normatywny judaizmu I stulecia. Judaizm helleński, rozwijający się w diasporze, miał wzorować się na palestyńskim. Krytyczna analiza źródeł pisanych tamtego

okresu (bądź mówiących o nim) wraz z wynikami badań archeologicznych odślaniają inny obraz religii Żydów; obraz bardziej skomplikowany i zawily. Składają się nań odmienne w różnych środowiskach żydowskich interpretacje tych samych przepisów Prawa i rytów, zróżnicowane formy kultu i przekonania teologiczne, inne oczekiwania eschatologiczne i różne spojrzenia na rolę narodu wybranego w historii politycznej i religijnej. Choćby częściowa prezentacja elementów składających się na fenomen zwany judaizmem domaga się ujęcia tematu w ściśle określone ramy. E.P. Sanders wytycza następującą drogę: po omówieniu kontekstu historycznego przedstawia judaizm powszechny (*il giudaismo comune*), poczynając od świątyni i kapłanów, poprzez ofiary, lewitów, kult, przepisy prawne i nadzieje eschatologiczne, a kończąc na prezentacji arystokratów, saduceuszy, faryzeuszy, esseńczyków, qumrańczyków i innych ugrupowań. Naturalne jest, że tak szeroki wachlarz tematyki judaizmu musi być silnie osadzony w materiale źródłowym. Podstawowym źródłem dla historii omawianego okresu, instytucji społecznych i religijnych, zwyczajów, praktyk i wierzeń judaizmu, są dla Sandersa dzieła Józefa Flawiusza, zwłaszcza *Starożytności żydowskie*. Wiele informacji dostarcza również Filon z Aleksandrii, który odbył pielgrzymkę do Jerozolimy. Owocne okazało się także sięgnięcie po apokryfy Starego Testamentu (zwłaszcza przy omawianiu apokaliptyki żydowskiej) i dzieła literatury judeo-hellenistycznej. Specyficznego rozumienia doktryny, prawa i instytucji religijnych dostarczają manuskrypty znalezione w grotach nad Morzem Martwym. Dużo późniejsza literatura rabiniczna przedstawia i żywo dyskutuje praktyki i zwyczaje związane z religijnymi kwestiami omawianego okresu. Niezastąpionym źródłem są również teksty Biblii hebrajskiej. Informacje pomocne w opisie wierzeń i praktyk judaizmu dostarczają także Ewangelie, Dzieje Apostolskie i inne księgi Nowego Testamentu. Dokonując krytycznej analizy zapisu źródłowego, Sanders podjął się ważkiego przedsięwzięcia: próby całościowego ujęcia wszelkich przejawów judaizmu w tzw. okresie rzymskim.

Treść kolejnych części książki, zawierającej ogółem 21 rozdziałów i epilog, przedstawia się następująco. Część pierwsza (ss. 7-62) omawia kontekst historyczny i polityczny, w jakim osadzony był judaizm pierwszego wieku. Autor przedstawia wspomniane już wyżej źródła poznania religii żydowskiej, prezentuje kwestie sporne, które doprowadziły do utworzenia się różnych ugrupowań w obrębie tej religii, oraz sygnalizuje zasadnicze rysy konfliktu między tymi ugrupowaniami (w ich powiązaniach z przywódcami politycznymi narodu). Zasadniczą treść książki, zapowiedzianą w tytule, zamieszcza autor w części drugiej (ss. 63-422), poświęconej „pospolitemu judaizmowi”. Dużo miejsca zajmuje tu opis znaczenia świątyni Heroda, poszczególnych ofiar w niej składanych, zarówno w dni powszednie, jak i w święta. Autor przedstawia personel świątynny i jego zadania; przybliży czytelnikom system podatkowy. Osobnego potraktowania doczekał się opis Prawa i szczegółowych przepisów zeń wynikających. Część tę kończy krótka synteza idei teologicznych wpisanych w przekonania Żydów I wieku, ze szczególnym uwzględnieniem eschatologii. Część trzecia opracowania (ss. 423-666) dotyczy poszczególnych ugrupowań ukształtowanych w głównym nurcie judaizmu (arystokracja, saduceusze, eseńczycy, sekta znad Morza Martwego, faryzeusze, „pobożni”). Przy omawianiu poszczególnych grup autor kreśli krótki rys historyczny każdej z nich, a następnie przedstawia zasadnicze poglądy, akcentując zwłaszcza te, które stanowią o odrębności ugrupowania. Epilog (ss. 227-672) podkreśla wartość wiary pospolitych mieszkańców Palestyny czasów Jezusa,

niezaangażowanych w spory doktrynalne czy polityczne. Ubogaceniem treści książki jest zamieszczona w zakończeniu tabela wydarzeń chronologicznych (ss. 673-674). Dodatkiem wydania włoskiego omawianej pozycji jest synteza poglądów Sandersa na temat wierzeń i praktyk judaizmu, dokonana przez redaktora włoskiego, P. Capellego (ss. 675-694). Niewątpliwym walorem książki jest zamieszczona w niej obfita bibliografia tematu (ss. 695-713). Odnalezienie poglądów poszczególnych autorów, zarówno postaci źródłowych, jak i współczesnych, oraz dzieł cytowanych ułatwiają trzy indeksy: indeks postaci historycznych i literackich, indeks autorów współczesnych oraz indeks cytowanych fragmentów źródeł (ss. 713-725).

Autorowi nie udało się uniknąć powtórzeń. W rozdziale zatytułowanym *Le questioni che generano i partiti* zatrzymuje się nad genezą faryzeuszy, saduceuszy czy „pobożnych”, a następnie powraca do tej kwestii w systematycznym wykładzie o poszczególnych ugrupowaniach. Tytuł całej książki praktycznie pokrywa się z tytułem drugiej jej części (*Il giudaismo comune*). Wydaje się również, że autor zbyt obficie sięga do historii instytucji i zwyczajów żydowskich, podczas gdy w tytule swego dzieła zaznacza, że szczególnym okresem jego zainteresowania są lata 63 przed Chr. – 66 po Chr. Niełatwo mu będzie również uniknąć zarzutu pewnych anachronizmów. Obfite czerpanie i cytowanie literatury rabinicznej, powstałej przecież po roku 70, nie zawsze bowiem jest uzasadnione argumentacją wskazującą, że rabini odnoszą się do okresu zapowiedzianego w tytule dzieła. Dużą zaletą książki są natomiast trzy kwestie: po pierwsze stanowi ona obszerną syntezę praktyk i wierzeń judaizmu czasów Jezusa – syntezę, której brakowało w bibliotekach teologicznych; po drugie, autor zwrócił uwagę na zagadnienie często pomijane w literaturze, a mianowicie na sposób życia wiarą „pospolitych” wyznawców judaizmu, nie tylko ich religijnych przywódców; po trzecie wreszcie, godną uwagi jest skrupulatna i niezwykle krytyczna analiza dzieł Flawiusza i Filona.

ks. Mariusz Rosik